

Hrvatski restauratorski zavod
Ilica 44
HR - 10000 Zagreb

Petar Puhmajer

Dvorac Nova Kraljevica: prilozi za povijest gradnje i uređenja

Nova Kraljevica Castle: Contributions to the History of Construction and Interior Design

—

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Primljen / Received:
17. 7. 2018.

Prihvaćen / Accepted:
6. 9. 2018.

UDK / UDC:
72.034:728.81](497.5Kraljevica)
(091)

DOI:
10.15291/ars.2758

SAŽETAK

Članak govori o povijesti gradnje i obnova te unutrašnjem uređenju dvorca Nova Kraljevica. Na temelju arhivskih izvora i nalaza *in situ* definiran je građevni razvoj dvorca te elementi oblikovanja njegove vanjštine i unutrašnjosti, od vremena izgradnje u doba Zrinskih, preko značajnih obnova za vojarnu, bolnicu i sjemenište u 18. i 19. stoljeću pa sve do danas. O dvorcu je sačuvana bogata arhivska dokumentacija čije tumačenje pomaže u sagledavanju izvornih arhitektonskih obilježja, te promjena koje je dvorac naknadno doživio. U članku se također nastoji utvrditi izvorna namjena pojedinih prostorija dvorca, identificirati elementi sačuvane unutrašnje opreme, kao i njihov izvorni položaj.

Ključne riječi: arhitektura, 17. stoljeće, 18. stoljeće, barokna arhitektura, Kraljevica, dvorac Zrinski, Novi grad Zrinskih, Nova Kraljevica, unutrašnje uređenje, konzervatorska istraživanja

ABSTRACT

The article deals with the history of construction and renovations, as well as the interior design of the Nova Kraljevica castle. Based on archival sources and in-situ findings, the author has defined the architectural history of the castle starting from the construction for the Zrinski family in the 17th century, renovations for army barracks, hospital and monastery in the 18th and 19th centuries, to the present day. Abundant archival documentation helps gain insight into the castle's original 17th century features, and detect changes it underwent in the later period. The article also discusses the original function of individual rooms, and various elements of the interior design, including their original location.

Keywords: architecture, 17th century, 18th century, baroque architecture, Kraljevica, Zrinski Castle, Novi grad Zrinskih, Nova Kraljevica, interior design, conservation research

Uvod

Dvorac Nova Kraljevica, još zvan i Novi grad Zrinskih, za razliku od Starog grada Zrinskih u središtu Kraljevice, nalazi se na dominantnom položaju, na istaknutom rtu s južne strane ulaza u Bakarski zaljev (sl. 1). Reprezentativan izgled dvorca, kao i činjenica da je pripadao obitelji Zrinski, zacijelo su bili razlogom što je njegova povijest još u rano vrijeme zaokupljala istraživače. Od nadvojvode Ludwiga Salvatora i povjesničara Giovannija Koblera, koji su u 19. stoljeću među prvima pisali o povijesti Kraljevice, preko Emilija Laszowskog koji je početkom 20. stoljeća, u nekoliko navrata, detaljno obradio povijest dvorca te kronologiju vlasnika, pa sve do Radmile Matejčić koja je iznijela prvu analizu njegovih arhitektonskih obilježja. Najnovija istraživanja posljednja dva desetljeća, čije rezultate ovdje donosimo, ukazala su na neuobičajeno bogatu povijesnu dokumentaciju, arhivske zapise i grafičke prikaze, a provedeno je i konzervatorsko-restauratorsko sondiranje,¹ koje je omogućilo usporedno tumačenje tih zapisa s materijalnim tragovima *in situ*.² Dobivene su nove spoznaje o prvotnom izgledu dvorca i promjenama narednih stoljeća, kao i zaista raskošnoj unutrašnjoj oprepi od koje su danas sačuvani tek fragmenti.

Dvorac u doba Zrinskih i nakon njih

U najranijoj povijesti, Kraljevica je bila malo ribarsko naselje,³ a 1525. godine spominje se kao vlasništvo Bernardina Frankopana. Rodbinskim i ženidbenim vezama između Frankopana i Zrinskih, trajno je prešla u ruke obitelji Zrinski.⁴ Kada je između braće Petra i Nikole Zrinskog došlo do podjele obiteljske imovine, Petar je

1. Dvorac Nova Kraljevica, pogled iz zraka, 2017.

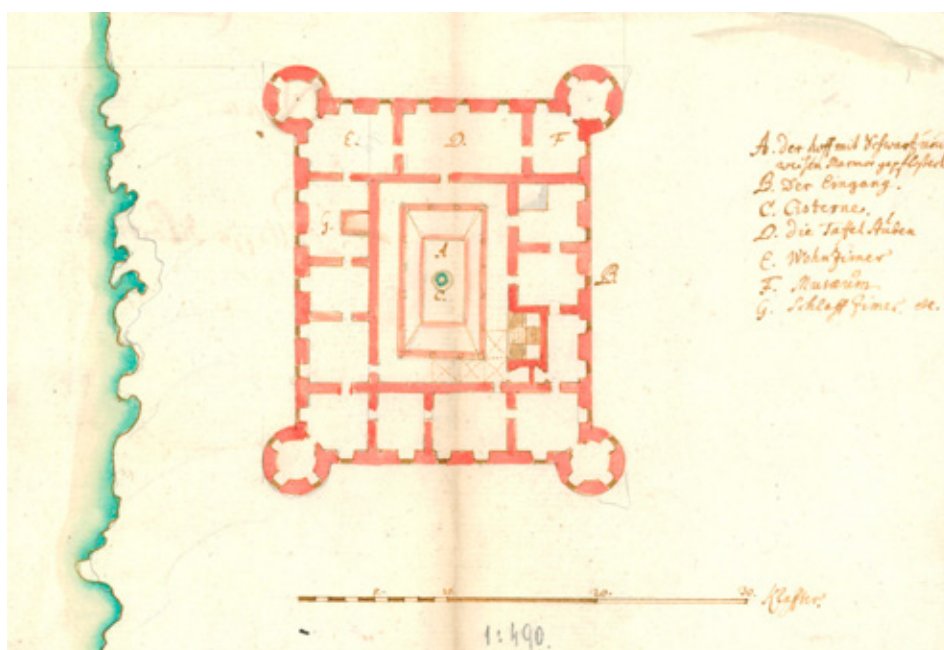
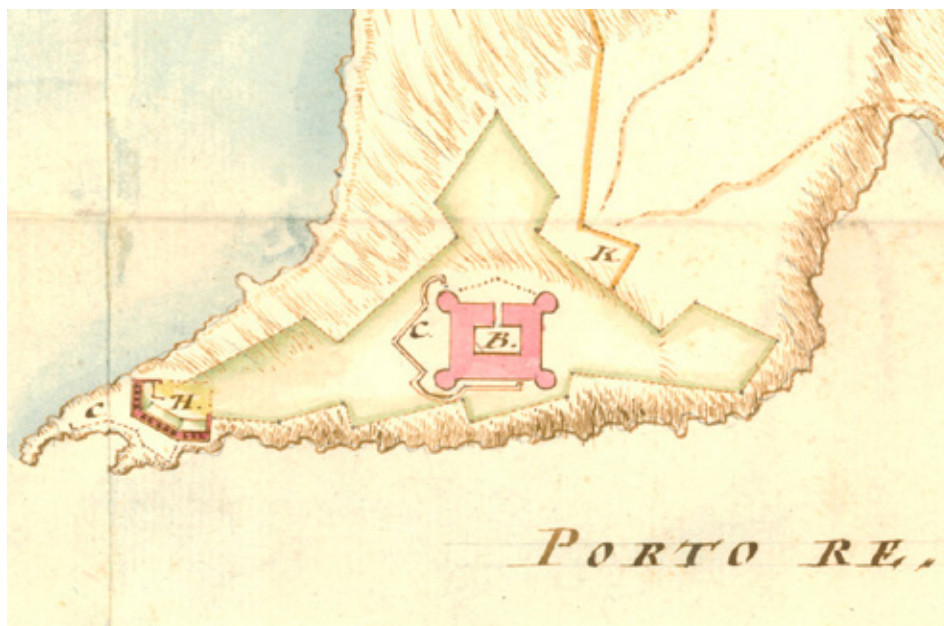
Nova Kraljevica castle, aerial view, 2017

2.

Plan Kraljevice Davida Jacoba von Rausendorfa s naznačenim bastionima oko dvorca, 1703. (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Beč)

Plan of Kraljevica with marked bastions surrounding the castle, David Jacob von Rausendorf, 1703

3.

Plan dvorca Johanna Friedricha von Hollsteina, 1702. (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Beč)

Castle plan, Johann Friedrich von Hollstein, 1702

1649. godine stekao Primorje s Kraljevicom.⁵ Smatra se da je gradnju novoga dvorca, *Nove Kraljevice*, započeo već 1650. godine, a spisi govore da je ovo „veličanstveno i skupo djelo” podignuo iz temelja (*ex fundamentis, magnifico et sumptuoso opere*). Dvorac je bio dovršen do 1653. godine jer tada Petar ondje boravi i piše pisma nazivajući ga „našom Kraljevicom”.⁶ O okolnostima prvotne izgradnje dvorca i projektu zasad nema povijesnih podataka,⁷ ali suvremenici bilježe da je dvorac podignut „o velikom trošku i vrlo raskošno uređen raznolikim kipovima, vratima i mramornim podovima” (*quae magno sumptu fuit extracta, statuis diversis et januis, pavimentisque marmoreis, exquisito labore ornata*).⁸ Zapis iz 1666. govori da Nova Kraljevica ima ugaone kule te dvorišne trijemove, u prizemlju sa stupcima, a na katu sa stupovima,⁹ što potvrđuje da je već tada imala oblikovanje kakvo poznajemo danas.

4.
Detalj vedute Bakarskog zaljeva s prikazom dvorca Nova Kraljevica, Matthias Anton Weiss, oko 1723. (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Beč)

View of the Bakar Bay and the castle of Nova Kraljevica, Matthias Anton Weiss, cca 1723

5.
Detalj akvarela s prikazom Kraljevice naslikanog s broda Prevoyante, 1802. (National Maritime Museum, London)

View of Kraljevica on a watercolor drawing painted on board of the ship 'Prevoyante', 1802

No, Zrinski su ondje uživali tek dvadesetak godina, a prema legendi upravo je Nova Kraljevica bila mjesto gdje je zasnovana Zrinsko-frankopanska urota.¹⁰ Nakon smaknuća Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana 1671., njihovi su posjedi konfiscirani, a upravu nad njima preuzela je Dvorska komora.¹¹ Iako je Komora dala popisati sve zaplijenjene nekretnine i njihov inventar,¹² carski vojnici koji su gospodarili Primorjem opljačkali su imanja prije popisivanja,¹³ pa je u popisima izostao detaljan uvid u stanje Nove Kraljevice.

Komora je u početku dvorac davala u zakup,¹⁴ a potom ga prenamijenila u vojne svrhe. Radi toga se početkom 18. stoljeća grade i planiraju utvrđenja, na koja ukazuje nacrt inženjera Davida Jacoba von Rausendorfa iz 1703. godine (sl. 2).¹⁵ Na njemu piše da je godinu dana ranije sagrađena baterija i topnički položaj tik uz zapadni i južni zid dvorca, označena slovom C, potom još jedna novoizgrađena baterija za 17 topova na samom vrhu poluotoka, označena slovom H, dok su slovom K i isprekidanom linijom označeni „položaji i redute koje još treba sagrađiti”, a na koje se, čini se, odnosi veliki bastion *vaubanovskog* tipa koji okružuje dvorac. Ne znamo je li riječ o zidanom ili zemljanom bastionu kao ni jesu li svi zahvati uopće izvedeni¹⁶ jer se, osim baterije, bastioni ne vide ni na jednom od kasnijih prikaza dvorca.

U istu svrhu nastaje i istodoban detaljan nacrt dvorca, datiran u 1702. godinu, koji potpisuje carski vojni inženjer Johann Friedrich von Hollstein (sl. 3).¹⁷ Na njemu se vidi uglavnom današnje stanje prizemlja, s četiri krila i ugaonim kulama, te nizovima prostorija uz arkadni hodnik prema dvorištu. Iznimka je zapadno krilo gdje su tri, a ne četiri prostorije kao danas, što je zacijelo planirani ali neizvedeni zahvat. Gotovo u cijelom prizemlju bio je moguć kružni ophod kroz prostorije, enfiladom vrata u osi. Naznačeno je svođenje hodnika, a jasan je i današnji položaj glavnog stubišta. Zanimljivo je da su prema dvorištu označena isključivo vrata, a ne i prozori koji su se, sudeći prema kasnijim prikazima, također ondje morali izvorno nalaziti. Dvadesetak godina nakon toga, Matthias Anton Weiss, carski vojni crtač i graditelj, donosi kolorirani perspektivni crtež Bakarskog zaljeva na kojemu je Nova Kraljevica prikazana kao jednokatna građevina s kružnim kulama (sl. 4).¹⁸

Stanje i obnove u 18. i 19. stoljeću

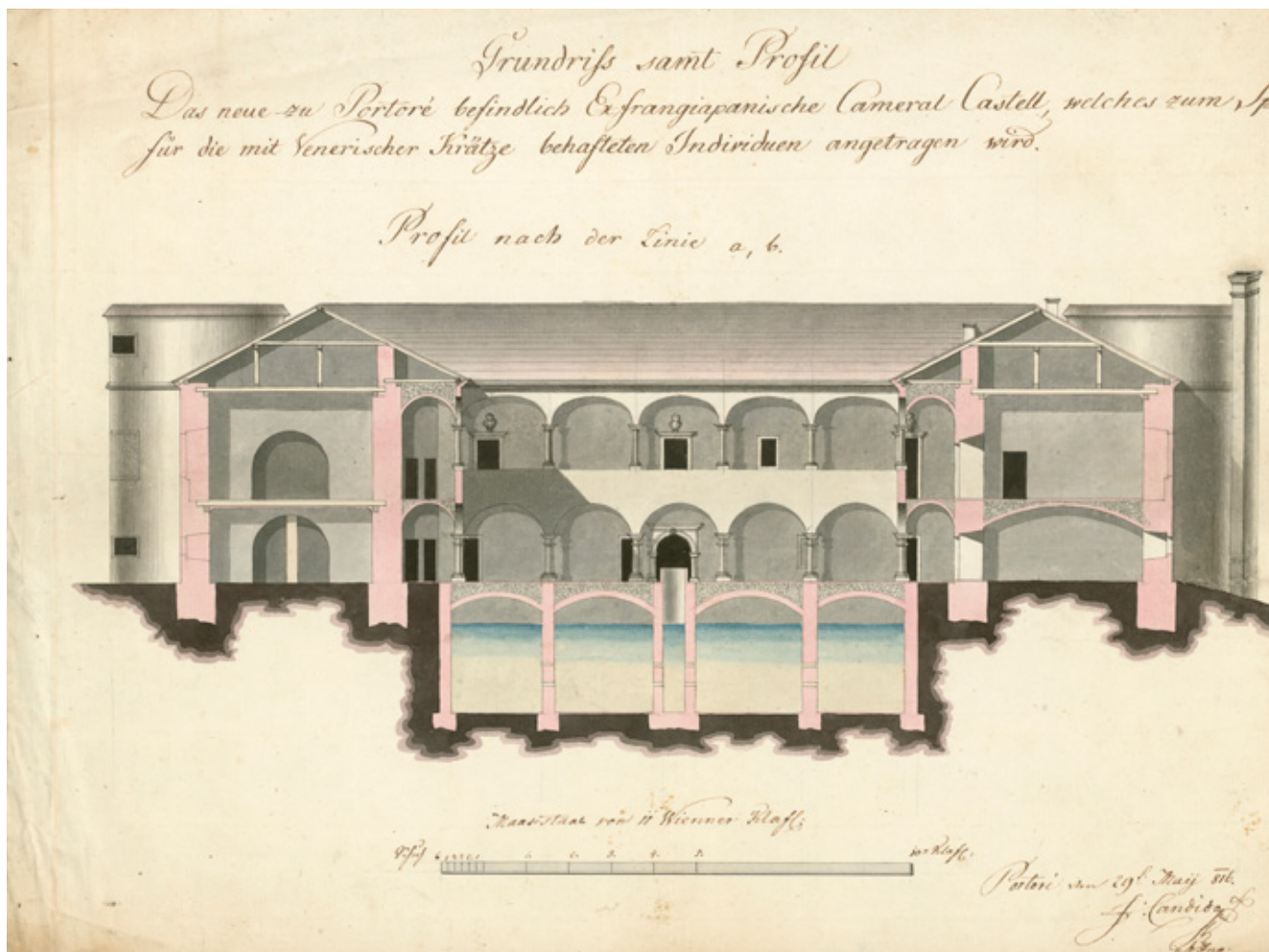
Vojnu namjenu dvorac će zadržati tijekom 18. stoljeća jer je nakon posjeta cara Karla VI. 1728. donesena odluka da se u Kraljevici sagrađi ratna luka i brodogradilište. Gradnja luke, u kojoj je sudjelovalo 500 ljudi, započeta je pod vodstvom danskog viceadmirala Teichmanna i nadinženjera pukovnika Johanna Weissa, a kraljevički dvorci trebali su biti uređeni za stanove vojnika i posadu. No, radovi u luci su prekinuti 1734. zbog ratova za poljsko nasljeđe, uslijed kojih je ispražnjena carska bla-

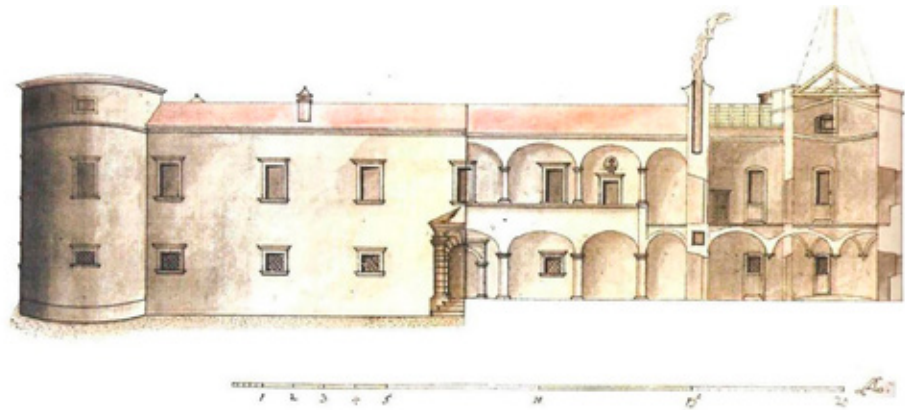
6.
Projekt obnove dvorca za bolnicu,
presjek, Johann Candido, 1816.
(Archivio di Stato di Trieste)

Project design for the conversion to
hospital, Johann Candido, 1816

gajna.¹⁹ Nastavak je uslijedio tek 1761. godine,²⁰ ovaj put pod vodstvom inženjera Maximiliana Fremauta.²¹ Fremaut je 1765. podnio izvještaj o stanju dvaju dvoraca, koji su bili izrazito zapušteni, ističući da radovi na novom dvorcu ovise u cijelosti o odluci viših vlasti, te da još nije načinio nacrt, ali jamči da se ondje može smjestiti 120 vojnika sa zapovjednikom i dvojicom pomoćnika.²² Popravke je trebao izvesti zidarski palir Andrea Collenz.²³ No, čini se da je smještaj vojske u dvorcu potrajao otprilike koliko i radovi u luci jer se ubrzo nakon toga vojska ondje više ne spominje. Posljednja dva desetljeća 18. i početkom 19. stoljeća, dvorac je u zakupu trgovaca, a u njemu se nalazi skladište za žito.²⁴

Iako Fremautov izvještaj ne otkriva što je točno rađeno u adaptaciji za vojarnu, o tome posredno svjedoči nekoliko grafičkih prikaza iz 18. i početka 19. stoljeća. Prvi je veduta iz 1802., naslikana na brodu *Prevoyante* (sl. 5),²⁵ jednostavan shematski crtež na kojemu se vide prigradena dva zahoda uz južno pročelje. Drugi je nacrt nepoznatog autora koji potječe otprilike iz druge polovine ili kraja 18. stoljeća i čuva se u bečkom arhivu (sl. 6),²⁶ a treći je nacrt arhitekta Johanna Candida iz 1816., danas u tršćanskom arhivu (sl. 7).²⁷ Potonja dva prikazuju presjek dvorca, a djelomično i vanjska pročelja te južni dio dvorišta. Na bečkom se nacrtu vidi planirana izgradnja strmog stožastog krova nad kulama, no ne znamo je li bila izvedena. Candidov nacrt pokazuje da je u istočnom krilu, u prizemlju i katu, uspostavljena po jedna velika prostorija s lučnim otvorom, i to rušenjem zidova između dvije manje, kako

7.
Pročelje i presjek dvorca,
nepoznati autor, 18. ili poč. 19. st.
(izvor: Brodogradilište Kraljevica:
1729. – 2009., ur. V. Konjević,
Zagreb, 2009)

Main façade and cross-section,
unknown author, 18th or early 19th
century

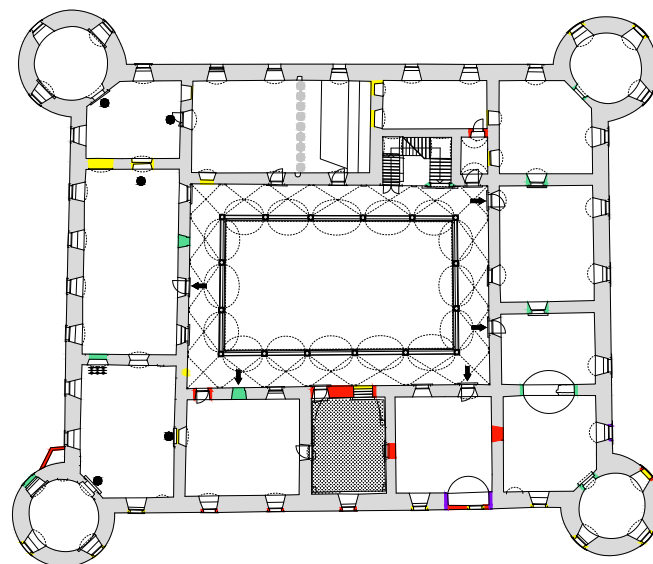
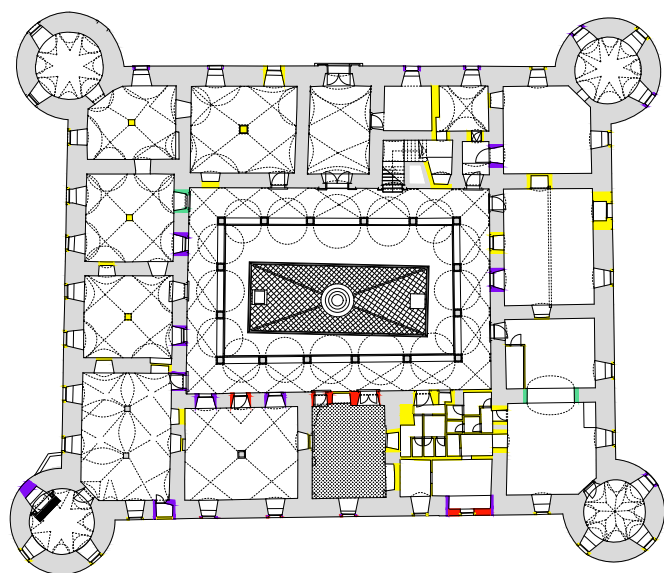
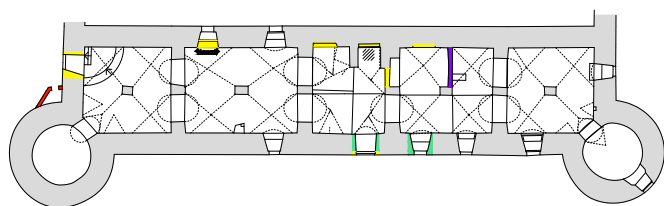
bi se dobili veći prostori za smještaj vojske, što je i danas zadržano. Na oba je nacrtu karakterističan središnji portal u južnom dijelu dvorišta u prizemlju, koji odgovara onome koji se danas nalazi na ulazu u stubište u prvom katu. Ne možemo pouzdano reći je li riječ o današnjem portalu koji je naknadno ondje premješten ili je pak u južnom trijemu postojao još jedan takav.

Kada je početkom 19. stoljeća u Hrvatskom primorju izbila epidemija „škrljevske bolesti”, više je zgrada bilo prenamijenjeno za bolnice, pa tako i Nova Kraljevica, u kojoj je bolnica djelovala sve do 1859. godine.²⁸ Spomenuti Candidov nacrt iz 1816. zapravo predstavlja projekt adaptacije za bolnicu, no čini se da uređenje nije prema njemu i izvedeno. Raspored otvora u južnom dijelu trijema ne odgovara utvrđenom stanju u tom razdoblju, kao ni onom na prvom sljedećem tlocrtnom prikazu iz druge polovine 19. stoljeća. Prostornu je, naime, situaciju 1871. zabilježio poznati putopisac, austrijski nadvojvoda Ludwig Salvator²⁹ u svojoj knjizi *Der Golf von Buccari und Porto Re*.³⁰ Vrlo detaljni, kotirani nacrti pokazuju da su prostorije u značajnoj mjeri pregrađene u mnoštvo manjih, pa ako se usporedi stanje 18. stoljeća, očito je da su pregradnje nastale za vrijeme bolnice. Promjene otvora, pa tako i onih u trijemu, od tog se vremena nadalje mogu vrlo dobro pratiti na brojnim nacrtima.

Nova velika obnova uslijedit će 1883. kada je dvorac kupila mletačka isusovačka provincija s namjerom da ondje dovede novake te obnovi dvorac za potrebe isusovačkog sjemeništa.³¹ Isusovci su cjelovito preuredili dvorac u duhu vremena i sukladno svojim potrebama.³² Na dvorcu je izvedena nadogradnja drugog kata koji je bio organiziran u mnoštvo malih prostorija uz uzdužne hodnike prema dvorištu, a nadograđene kule dobile su zupčasta kruništa u duhu historicizma. Izgrađeno je novo veliko stubište, smješteno u središnjem dijelu južnog krila,³³ zbog kojeg su uspostavljeni lučni prolazi prema hodniku, postojeći su otvori zazidani, a njihovi okviri dislocirani, uključujući i spomenuti portal sličan onome na starom stubištu u sjevernom krilu. Isusovci su također porušili izvorni zid između dviju prostorija u sjevernom dijelu prvog kata pa je ondje do danas ostala jedna veća prostorija s dva ulaza.³⁴ Ponovo je došlo do povećanja manjih prozora u veće, probijanja novih, a ugrađeni su i brojni kameni elementi od crvenkaste breče. Uređen je vrt koji se prostirao sa zapadne i južne strane, s terasama prema moru. Promjene koje su učinili isusovci mogu se najbolje uočiti usporedbom Salvatorovih nacrtu s projektima iz 1913., kada je dvorac ponovo uređen za učiteljsku školu.³⁵

O izvornim arhitektonskim obilježjima

Na temelju povijesne kronologije, odnosno usporedbom podataka iz arhivskih izvora te rezultata konzervatorsko-restauratorskog istraživanja, bilo je moguće definirati građevni razvoj dvorca (sl. 8 a, b, c). Pokazalo se da je njegova današnja

Legenda:

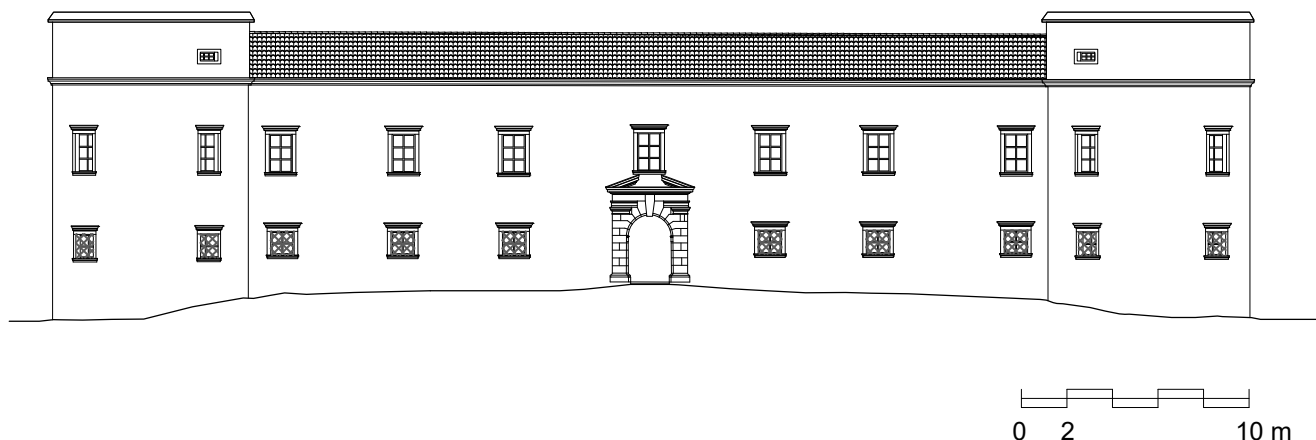
□ sredina 17. stoljeća	▨ utvrđeni položaj stubišta iz prizemlja u podrum
■ 18. stoljeće	↔ utvrđeni položaj ulaza u spilju
■ prva polovina 19. stoljeća	▬ današnji položaj mramornog kamina
■ između 1883. i 1894. g.	▨ pretpostavljeni izvorni položaj kamina
■ 20. / 21. stoljeće	● položaj portala od crnog mramora
● položaj uklonjenog izvornog zida	➔ položaj ovalne niše za skulpturu
▨ prostorija u kojoj se nalazilo isusovačko stubište iz druge pol. 19. st.	

8. Nacrti datacije zidova s označenim važnijim nalazima utvrđenima konzervatorskim istraživanjima, tlocrt podruma, prizemlja i prvog kata (izradili P. Puhmajer, M. Čalušić, 2018.)

Dating of the walls and marked positions of the findings during the conservation research, basement, ground floor and first floor

prostorna situacija približno slična onoj izvornoj iz 17. stoljeća jer je većina kasnijih pregradnji uklonjena, izuzev nadogradnje drugog kata. Prilikom pregradnji, dolazilo je do zazidavanja, ponovnog uspostavljanja i dislociranja kamenih prozora i vrata, koji dakako, nakon ukidanja pregrada, nisu vraćeni na izvorna mjesta. Uz činjenicu da su mnogi elementi i uklonjeni, istraživanjima su se tek načelno mogle utvrditi promjene u zidovima i otvorima.

Plan dvorca zapravo je tipičan, možemo reći gotovo „tipski” primjer renesansne palače, u kojoj četiri krila zatvaraju unutrašnje dvorište s arkadama, a na svakom je vanjskom uglu jedna kružna kula. Iz arkadnih se hodnika ulazilo u prostorije porredane u nizu te mjestimično povezane vratima u enfiladi. U prizemlju je većina prostora bila presvođena, i to prostorije zapadnog krila te zapadni dijelovi sjevernog i južnog krila, kao i sve četiri kule, što je većinom sačuvano do danas. Javljuju se različiti oblici bačvastih i križnih svodova, koji su ponegdje dodatno poduprti kamenim stupcima. U ostatku prizemlja, kao i u većini prostorija kata, sudeći prema opisima iz 18. stoljeća, bili su ravni ožbukani stropovi. Drveni se grednik u 18. stoljeću nalazio samo u jugozapadnoj prostoriji kata, zatim s njom povezanom prostorijom jugozapadne kule, te jednoj prostoriji u sjevernom krilu. U arkadnim hodnicima obje etaže su križni svodovi.

9.
Sjeverno pročelje, rekonstrukcija
izvornog stanja iz 17. stoljeća
(izradili: P. Puhmajer, M. Čalušić,
HRZ, 2017.)

North facade, reconstruction of the
original 17th century layout

Vanjska su pročelja (sl. 9) izvorno bila za kat niža, a izostala su i kruništa na kulama, pa su one, poput zdepastih valjaka, završavale parapetnim zidom s malim, vodoravno položenim prozorima. Plohe su bile raščlanjene tek nizovima prozora. Na prvom su katu bili veći prozori s profiliranim ravnim nadstrešnicama, no izvorni kameni okviri sačuvani su tek na sjevernom pročelju, dok su drugdje kasnije zamijenjeni novima. U prizemlju su se, na svim pročeljima nalazili prvotno mali kvadratni prozori, također s nadstrešnicama, na što upućuje bečki nacrt iz 18. stoljeća, ali je kasnije došlo do njihova povećanja pa danas u prizemlju nije sačuvan nijedan izvorni prozor. Razdoblju 17. stoljeća pripadaju i reprezentativni portali oblikovani u rustici, onaj na glavnom ulazu u dvorac, portal veže sa strane dvorišta, kao i portal stubišta u prizemlju.³⁶

Dvorište (sl. 10) ima izvorne proporcije s iznimkom dogradnje drugog kata, koja je uvučena u odnosu na pročelnu liniju arkadnog hodnika. Na duljim je stranama po pet arkada u prizemlju i katu, a na kraćima po tri. U prizemlju su stupci kvadratnog presjeka, a na katovima stupovi kružnog presjeka, s time da su na kraćim stranama dvorišta toskanski kapiteli, a na duljima jonski. Kapiteli imaju i svoje parnjake na mjestu peta svodova u zidu trijema, a ispod njih su u nekom vremenu na zidu naslikani stupovi. No, sustav kapitela nije ujednačen jer su negdje u zidu toskanski kapiteli, a na stupu jonski, ili obrnuto, pa zasad ostaje otvoreno pitanje je li možda u 18. stoljeću došlo do obnove trijema s ugradnjom novih elemenata.

O namjeni prostorija

Razmotrimo sada prostorne funkcije dvorca s obzirom na arhivske zapise i neke još sačuvane pokazatelje. Namjena se djelomično može identificirati prema povijesnim dokumentima, premda oni većinom opisuju stanje u 18. stoljeću, kada dvorac više nema izvornu namjenu. No, infrastruktura i neki elementi unutrašnjeg uređenja često se zadržavaju u kasnijim obnovama pa se može okvirno iščitati čemu su prostorije mogle služiti.

Hollsteinov nacrt dvorca iz 1702. godine (vidi sl. 3), te vjerojatno istodobni njegov preris iz prve polovine 18. stoljeća,³⁷ najraniji su detaljni grafički zapisi o prostornoj organizaciji dvorca. Oni nastaju u vrijeme kada je u njemu smještena vojska, ali držimo da nije došlo do većih prostornih promjena u odnosu na prethodnih tridesetak godina. Iz legende se može nazrijeti da je ondje bio smješten stan nekog zapovjednika ili upravitelja. Pod A označeno je „dvorište popločeno crnim i bijelim mramorom” (*der Hoff mit schwarz und weissen Marmor gepflastert*), pod B „ulaz” (*der Eingang*), što odgovara položaju ulazne veže, pod C „cisterna” (*Cisterne*), koja se, kao i danas nalazi u sredini dvorišta. Slovom D označene su „blagovaonice” (*die Taffel Stuben*) smještene u velikoj središnjoj prostoriji zapadnog krila, a slovom E „dnevna soba”

10.
Dvorište dvorca, šterna i
popločenje (snimio P. Puhmajer,
HRZ, 2016.)

Southwest view of the courtyard,
water well and pavement

(*Wohnzimmer*) u jugozapadnoj prostoriji. Slovom G označena je „spavaća soba” (*Sch(l)affzimmer*) u južnom krilu, a u njoj je i jedna velika zidana struktura koja bi mogla biti peć. Sličnu, ali plavo sjenčanu, nalazimo i u nasuprotnoj prostoriji u sjevernom krilu. Slovo F u sjeverozapadnoj je prostoriji nazvanoj „muzej” (*Musaeum*), čiju funkciju zasad ne možemo protumačiti.

Tri relevantna povijesna dokumenta opisuju unutrašnji izgled dvorca u 17. i 18. stoljeću. Prvi je popis inventara rađen u svrhu zakupa 1685. godine, koji spominje Laszowski, a u njemu se sumarno nabrajaju prostorije te oprema koja se sastoji većinom od oružja.³⁸ Drugi je Fremautov popis prostorija s kratkim opisom sadržaja u njima iz 1765. (vidi arhivski prilog 1),³⁹ a treći sličan, izradio je zasad nepoznat autor na njemačkom jeziku 1770. godine (vidi arhivski prilog 2).⁴⁰ U potonja dva popisa, prostorije se mogu i danas identificirati jer su podijeljene po etažama, a unutar svake etaže nižu se redom u krug, s tim da su jasno identificirane kule, broj prozora u svakoj prostoriji, pa čak i pojedinačne karakteristične prostorije. Tako su, primjerice, u popisu iz 1765. prostorije kata nanizane od velike dvorane, koja se nalazi u zapadnom krilu prvog kata, a 1770. redosljed kreće od prostorija uz glavno stubište prema istoku.

Najveća prostorija u dvorcu je dvorana, odnosno „palača” u katu zapadnog krila. „Palača” se spominje u popisu inventara prvi put 1685. godine, ali nije definiran njezin položaj.⁴¹ Situacija je nešto jasnija 1765. kada se velika dvorana naziva „kapelom” jer se u njoj nalazi oltar, a ujedno i „starinska drvenina” (franc. *boiserie à l'antique*),⁴² što bi se moglo odnositi na oplatu zidova. Godine 1770. precizira se da dvorana ima 6 prozora i 3 vrata, po čemu je to najveća prostorija u dvorcu, a opisuje se kao „velika dvorana u kojoj je kućna kapela s jednim oltarom.” U zaključku stoji da ima

drveni pod te gladak ožbukani strop.⁴³ Vjerojatno mjesto oltara je sjeverni zid, gdje je danas velika niša koju su u 19. stoljeću oslikali isusovci, također koristeći dvoranu kao kapelu.⁴⁴ Sasvim je moguće da se kapela ovdje nalazila i u doba Zrinskih, možda tek kao niša u zidu s drvenim vratnicama, što je bilo uobičajeno, a kasnije, kada je dvorac pretvoren u vojarnu, funkciju kapele mogla je preuzeti cijela prostorija. Uz oslikanu nišu je i danas jedan od crnih mramornih portala koji odgovara onima u susjednim prostorijama (vidi sl. 15), a isti se mogao nalaziti na nasuprotnom južnom zidu, jer su portali činili kontinuitet enfilade reprezentativnog stana.

Najzanimljivija je jugozapadna prostorija kata koja je možda izvorno, a svakako u 18. stoljeću, služila kao blagovaonica. Ona skriva dosad nepoznati podatak da se u njoj nalazio veliki mramorni kamin (vidi sl. 16) koji je danas u prizemlju jugozapadne kule, gdje je naknadno premješten.⁴⁵ Kamini se spominju u popisu inventara iz 1685. godine, i to čak dva u prvom katu, od kojih jedan u „palači“, dakle najvećoj dvorani.⁴⁶ No, u 18. stoljeću, čini se da je preostao samo jedan jer 1765. nalazimo „lijepi mramorni kamin“ u dvorani na prvom katu (*belle Salle pavée en marbre avec une belle cheminée de marbre*),⁴⁷ a 1770. blagovaonica ima „mramorni kamin koji je zazidan“ (*Ein Speiß-Saal mit 3 Thören, 3 Fenstern, marmornem Fuß-boden, darin zugemauerte marmornen Camin*).⁴⁸ U potonja se dva popisa spominje samo jedan jedini kamin u cijelom dvorcu, i to u većoj prostoriji s tri prozora, kojoj je susjedna kula popločana mramorom, a s druge strane najveća dvorana sa 6 prozora, pa se ovaj kamin mogao jedino nalaziti u jugozapadnoj prostoriji kata. Najvjerojatnije njegovo mjesto široka je niša u sjevernom zidu, lijevo od vrata prema velikoj dvorani. Na Salvatorovu nacrtu iz 1871. na tom se mjestu vidi neki prozor, a kamin je već ucrtan u kuli u prizemlju pa s obzirom na zadnji spomen 1770., zaključujemo da se premještanje dogodilo u prvoj polovini 19. stoljeća, kada je u dvorcu bolnica. Ne treba zaboraviti da su u istoj prostoriji i danas dva mramorna portala, jedan na istočnom zidu, a drugi na ulazu u jugozapadnu kulu, pa je kamin logično činio dio cjelovitog uređenja prostorije crnim mramorom.

Još jedna karakteristična prostorija je kružna soba u katu jugozapadne kule u koju se ulazilo iz blagovaonice s kaminom. Godine 1770. ona se naziva „kulom urote“ te se u njoj spominje mramorni pod, upravo kakav je, jedan jedini, sačuvan i danas, o čemu će biti riječi niže u tekstu. Istovjetna je bila i prostorija u sjeverozapadnoj kuli gdje je pod kasnije uklonjen. Od drugih odaja, u popisima se spominje nekoliko kuhinja, prostorija za boravak vojske, oružana, drvarnica, predvorje, razne komore i drugo.⁴⁹

Ispod cijelog južnog krila prostire se podrum koji čine veliki, svođeni prostori razdvojeni stupcima koji podupiru svodove. Današnji je ulaz u podrum kroz široka vrata na južnom pročelju, no čini se da su ona probijena naknadno, jer sigurnosni aspekti u rano doba Zrinskih zacijelo ne bi dopustili tako velika i nezaštićena ulazna vrata na vanjskoj strani građevine, na kojima, između ostalog nedostaje portal. Tako je prvotni ulaz morao biti isključivo stubama kroz vrata u unutrašnjem dvorištu.⁵⁰ Podrum je svakako izvorno imao gospodarsku funkciju, kao konoba i spremište hrane, premda Salvator navodi da su se u njemu nalazile i dvije tamnice, od kojih jedna u ugaonoj kuli.⁵¹ Tamnica je u dvorcu postojala u doba vojarne 1702. godine, kada su ondje bili zatočeni pobunjenici iz Like koji su se usprotivili komorskim vlastima.⁵²

Spomenimo još i zanimljiv fenomen prirodne spilje u koju se ulazi iz podruma. Spilja je vidljiva na Salvatorovim nacrtima iz 1871., gdje je označena kao *Tropfstein Grotte*.⁵³ Zazidana je u 20. stoljeću pa se nije znalo postoji li uopće, međutim, otkrivena je istraživanjima 2017. godine. Prirodno formirana stijenama sa sigama, spilja je široka cca 3,86 m, dugačka cca 5,36 m te visoka na najvišem mjestu cca 1,95 m, a sastoji se od prednje veće i stražnje manje komore.⁵⁴ Spilja je morala biti pronađena prilikom izgradnje dvorca te je zadržana i uređena u svom ambijentu, a možda je prvotno služila i kao dodatni prostor za gospodarske sadržaje podruma.

Podna popločenja

Kraljevički su dvorac krasila reprezentativna podna popločenja. Najraniji spomen mramornih podova (*pavimentisque marmoreis*), kako je već rečeno, potječe iz doba popisivanja imovine 1670. godine.⁵⁵ Nešto kasniji popis iz 1685. navodi da je čak jedna čitava soba bila obložena mramorom.⁵⁶ Na Hollsteinovu nacrtu iz 1702. označeno je „dvorište popločeno crnim i bijelim mramorom”, koje i danas čini osebujan prostor. Parter dvorišta oblikovan je kao pravokutnik s rasterom od koso slaganih bijelih i sivih ploča, a u sredini se uzdiže bunarska kruna (vidi sl. 10). Pravokutno polje raspoređeno je u četiri kosine unutar kojih su dijagonalno položene ploče, te se voda slijevala od sredine u plitki kameni žlijeb koji obrubljuje polje. Istovjetno popločenje imaju i arkadni hodnici, gdje su u prizemlju sive ploče, a na katu naizmjenične, dijagonalno slagane sive i bijele ploče (sl. 11).⁵⁷

11.
Popločenje hodnika na prvom katu južnog krila (foto: N. Vasić, HRZ, 2017.)

Corridor pavement in the first floor

12.
Popločenje prostorije na prvom katu jugozapadne kule (foto: M. Čalušić, HRZ, 2017.)

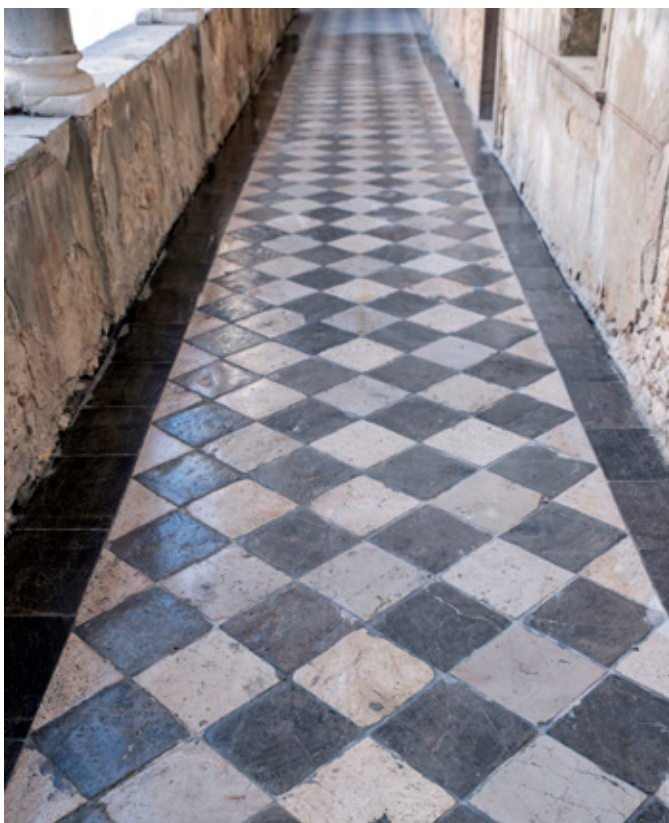
Pavement in the southwest tower's first floor room

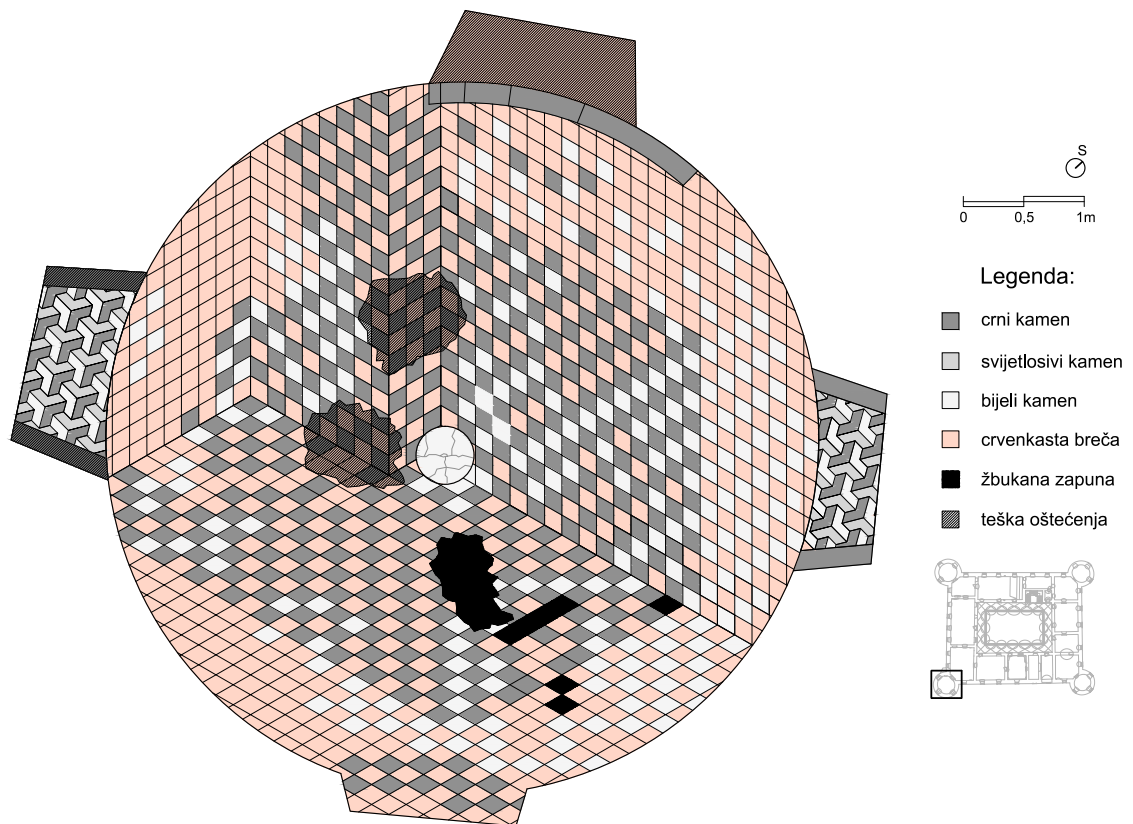
13.
Popločenje prozorske niše u prostoriji prvog kata jugozapadne kule (foto: N. Vasić, HRZ, 2017.)

Pavement of a window niche in the southwest tower's first floor room

O popločenju unutrašnjosti podatke donosi opis iz 1770. gdje se precizira da sve prostorije u prizemlju imaju pod od drvenih dasaka, a samo jedna u zapadnom krilu od opeke. Na katu su prostorije zapadnog krila bile popločane mramorom, dvije prostorije (koje danas čine jednu) u zapadnom dijelu sjevernog krila – opekom, a sve ostale imale su drveni pod.⁵⁸

Od spomenutih, danas je sačuvano jedino popločenje u prostoriji prvog kata jugozapadne kule (sl. 12). Pod je od višebojnih kamenih pločica u obliku rombova, slaganih u kružni raster od nekoliko segmenata. Na sredini je kružna ploča, malo izmaknuta prema sjeveroistoku, a oko nje su naizmjenično slagane crne i bijele rombaste pločice koje formiraju uzorak u obliku nepravilnog heksagona. Uzorak je poremećen preslagivanjem poda, odnosno promjenom smjera slaganja u nekoliko navrata te postavljanjem pločica od crvenkasto-smeđe breče koje danas prekrivaju veći dio poda (sl. 13). S obzirom da je ugradnja breče u dvorcu uslijedila u 19. stoljeću,⁵⁹ zasigurno

14.
Shema podnog popločenja u
prostoriji prvog kata jugozapadne
kule (izradili: P. Puhmajer, M.
Čalušić, HRZ, 2017.)

Pavement scheme in the southwest
tower's first floor room

je postavljanje crvenkastih pločica dio te obnove, a prvotni je pod mogao biti isključivo u crno-bijeloj kombinaciji. Shema je bila uokvirena bordurom od crnih pločica uz zidove prostorija. U sjeverozapadnoj i jugoistočnoj niši sačuvan je pak drugi raster, od pločica V-oblika u crnoj, sivoj i bijeloj boji, također s crnim rubom (sl. 14).

Pojava mramornog poda u kuli, kakav se spominje i u drugim prostorijama zapadnog dijela kata, zasigurno nije rezultat adaptacije dvorca za vojarnu u 18. stoljeću, kada se ti podovi prvi put spominju, već je to izvorna oprema iz doba Zrinskih. Pod u kuli, posebno segmenti u nišama, svojim uzorkom snažno podsjećaju na kamene podove venecijanskih palača iz razdoblja novog vijeka, pa se u nekima pronalazi identično popločenje kao u Kraljevici,⁶⁰ iz čega zaključujemo da je ovaj dizajn bio poprilično raširen u to vrijeme.

Kamena oprema i namještaj

U zapadnom dijelu prvog kata nalazio se, dakle, reprezentativan stambeni prostor. Portali i kamin od poliranog crnog mramora govore o nekad jedinstvenom unutrašnjem uređenju. Sačuvano je ukupno pet portala (sl. 15): dva u jugozapadnoj i dva u sjeverozapadnoj prostoriji kata, te jedan na sjevernom zidu velike središnje dvorane u zapadnom krilu. Portali imaju profilirane kamene dovratnike i nadvratnik, a omeđeni su, također profiliranim, okvirima s volutnim konzolama koje podupiru ravnu nadstrešnicu. Kamin (sl. 16)⁶¹ je također arhitektonski raščlanjen, a čine ga parovi jonskih stupova i pilastara koji podupiru gređe, jastučasto istaknuti friz i vijenac s gutama, te nadgrađe s dvjema bočno uzdignutim volutama. U sredini je postolje, očito namijenjeno za još neki ornament koji nedostaje. Kamin i portali vrsna su kiparska djela 17. stoljeća, zasad jedinstvena na našem prostoru, a po

15.
Portal od crnog mramora u sjeverozapadnoj prostoriji prvog kata (snimila N. Vasić, HRZ, 2017.)

Black marble door frame in the northwest room of the first floor

16.
Kamin od crnog mramora u prizemlju jugozapadne kule (snimila N. Vasić, HRZ, 2017.)

Black marble fireplace in the southwest tower's ground floor room

materijalu, oblikovanju i kvaliteti obrade, baš kao i podovi, mogli su biti naručeni u Veneciji, koja je bila veliko središte kamenoklesarske i općenito mramorističke produkcije u to doba.⁶²

O izvornoj opremljenosti dvorca saznajemo još nešto detaljnije iz inventara opljačkane imovine 1672. godine.⁶³ U njemu su popisane isključivo otete stvari koje se tada više nisu nalazile u dvorcu, a riječ je prvenstveno o namještaju i pokretninama. Isticala su se četiri stola od crnog mramora (*quatuor mensae ex nigro marmore*), upravo od kojega su portali i kamin, pa je za naslutiti da su bili djelo iste narudžbe. Bilo je tu osam željeznih kreveta (*lecti ferrei octo*), stolice od orahovine (*sedes ex ligno nucis*), kožnate stolice (*sedes ex corio*), dva „lijepa” ogledala (*duo specula pulchra*), drveni stolovi (*mensae*), osam vrata od orahovine (*8 portae ex ligno nucis*), 30 velikih prozora od „kristalnog” stakla (*fenestre magnae ex cristallo 30*), 30 „lijepih” vrata od borovine (*portae pulchre ex ligno pini*) te 44 brave (*serae pleh dictae ex portis 44*). Spominju se i peći, i to jedna mjedena (*fornax una ex aere fusa*) i nekoliko žutih kaljevih peći (*fornaces faluae uitreatae*). Osobito su zanimljive umjetničke slike te devet mramornih skulptura, od kojih je sedam navodno predstavljalo rimske careve, a dva Etiopljane (*9 statuae marmoreae ex quibus 7 romanorum imperatores duo Athyopes*).⁶⁴ To je ujedno i sva nabrojena oprema pa na temelju ovog dokumenta možemo dobiti tek opću sliku o izvornom unutrašnjem uređenju dvorca.

Niše sa skulpturama

U trijemu prvog kata iznad nekih vrata nalaze se plitke ovalne niše u zidu. Jedna je na ulazu u veliku dvoranu zapadnog krila, druga u središnju veću prostoriju istočnog krila, treća u prostoriju koja se uz nju nadovezuje s južne strane, četvrta

17 a, b.
Crteži bistâ iz dvorca Nova
Kraljevica (izvor: E. Laszowski,
Hrvatske povijesne građevine,
1902.). Predložena identifikacija s
lijeva na desno: G. J. Cezar i Dante
(a), Petrarca i Aleksandar Veliki (b)

Drawings of the busts from the oval
niches, published by E. Laszowski in
1902; suggested identification: Julius
Cesar and Dante (a), Petrarch and
Alexander the Great (b)

na ulazu u prostoriju istočnog dijela južnog krila, a peta, zazidana, utvrđena je prema prostoriji u zapadnom dijelu južnog krila.⁶⁵ U njima su se nalazile biste čije crteže donosi Emilij Laszowski u svojoj knjizi „Hrvatske povijesne građevine” 1902. godine (sl. 17 a, b),⁶⁶ a spominje ih još 1871. i Ludwig Salvator.⁶⁷ Biste su najranije zabilježene na bečkom nacrtu iz 18. stoljeća te Candidovu nacrtu iz 1816. godine (vidi sl. 6) gdje su prikazane samo shematski. Premda su crteži Laszowskoga sumarni i pomalo naivni, te se neki likovi doimaju kao ženske figure, čini se da ni biste nisu bile odviše detaljistički razrađene. Jedna je, naime, dokumentirana na fotografiji 1962. godine i to ona na ulazu u veliku dvoranu zapadnog krila (sl. 18). Dva lika u srednjovjekovnoj odjeći mogla bi predstavljati književnike Dantea i Petrarca jer se oni u ikonografiji uobičajeno prikazuju na ovaj način, oba ovjenčana lovorom, Petrarca u kapuljači, a Dante s frigijskom kapom i pokrivalima za uši. Analogno tome, na prvi se mah čini da druga dva lika u antičkoj odjeći predstavljaju antičke književnike, no parovi koji bi njima odgovarali, Vergilije i Ovidije, ne sličje ovim bistama. Štoviše, jedan je prikazan s niskim čelom te također ovjenčan

18. Bista u ovalnoj niši iznad vrata velike dvorane u zapadnom krilu prvog kata (snimio Ulrich, Konzervatorski odjel u Rijeci, 1962.)

Bust in the oval niche above the doorway of the grand hall, 1962

lovorom, pa se čini da predstavlja Gaja Julija Cezara, dok drugi ima stiliziranu kapu u obliku lavlje glave koja je karakteristična za lik Aleksandra Velikog. Kasnije u 20. stoljeću, biste su nestale i nije poznato gdje se danas nalaze. Valja ponoviti da postoje četiri ovalne niše, a peta je otkrivena iznad zazidanih vrata prostorije u južnom krilu, s tim da Laszowski prikazuje četiri biste, pa je očito da su ta vrata zazidana u nekoj ranijoj obnovi, a bista iznad njih već ranije izgubljena.

Kamene biste antičkih i srednjovjekovnih ličnosti u ovalnim nišama iznad ulaza u prostorije, karakteristične su za talijanske palače i dvorce 16. do 18. stoljeća, pa ako uzmemo u obzir i spomen na skulpture devet rimskih careva koje su otete iz Kraljevice prije 1672.,⁶⁸ pretpostavljamo da su biste mogle nastati jedino u doba Zrinskih.⁶⁹ One ukazuju na humanistička stremljenja hrvatskog plemstva u 17. stoljeću, a time i zaista visoke dosege kulture stanovanja na našem prostoru.

Zaključak

U prilog općoj valorizaciji arhitektonskih značajki, možemo konstatirati da je dvorac Nova Kraljevica koncipiran sredinom 17. stoljeća kao dvor klasične renesansne sheme s četiri krila koja zatvaraju arkadno dvorište. Uglovi ojačani kružnim kulama ukazuju na obrambenu funkciju, međutim, dvorac nikad nije služio obrani. Zbog istaknutog položaja, možda je bio zamišljen da se takvim čini, no, na kulama i kurtinama javljaju se zaista veliki prozori, s kojih se pruža otvoreni pogled prema moru. Dvorište je raščlanjeno prozračnim arkadama poput palače, a prostori uređeni portalima, kaminima, mramornim popločenjem, skulpturama i raskošnim namještajem, što jasno pokazuje da je u dvorcu prvenstveno bilo zamišljeno udobno stanovanje. Nova Kraljevica je sagrađena kao rezidencijalna palača, a ne obrambena utvrda.

Iako je dvorac funkcionirao kao plemićka rezidencija tek dvadesetak godina koliko je bio u rukama Petra Zrinskog i njegove obitelji, to je, možemo reći, bilo „zlatno doba” njegove povijesti, jer je stotinama godina nakon toga služio kao efemerna javna i vojna zgrada. Višekratne adaptacije, koje su tada rađene, pa i sama nadogradnja drugog kata, uglavnom su bile vođene funkcionalnim potrebama te u načelu nisu poštivale njegove povijesne materijalne strukture. Ipak, sagledavajući sačuvanu prostornu organizaciju, raščlambu, monumentalne proporcije, bogatstvo i kvalitetu arhitektonskih detalja, a svakako i značaj njegovih naručitelja, obitelji Zrinski, koji predstavljaju najvažniju političku i gospodarsku snagu toga doba u Hrvatskoj, možemo zaključiti da dvorac Nova Kraljevica predstavlja zaista izuzetno djelo hrvatske arhitekture 17. stoljeća.

ARHIVSKI PRILOG 1:

Popis radova koje je potrebno izvesti na dvorcima Stara i Nova Kraljevica, Maximilian Fremaut, 1765. godine (izvadak)

Hrvatski državni arhiv, fond Trgovačka uprava u Beču (Commercialia), Fasc. 111, br. 45, 1765. (Prijepis: mr. sc. Janja Ferić Balenović)

Reparations a faire a Nouvau Chatau pour y loger le militaire, savoir un officier et 120 hommes

Comme cette reparation depend absolument de la resolution qu'il plaira prendre (?) la haute Intendance sur le nombre du detachment des officiers, et du terms que cette garnison y pourra rester, je n'ai point fixé ni plan ni distribution fixe, mais je peux assurer qu'il y faut loger convenablement une compagnie entiere ou 120 hommes, avec le capitaine et les deux lieutenants, et y avoir la cantine necessaire, que la reparation ne coutera moins que 15 000 livres.

Cependant comme il imperite que la haute Intendance soit instrumente de l'Etat ou ce chateau se trouve, j'en fais la discription piece par piece.

Rez de chaussée

No. 1

Est une petite place a coté de la porte que servira de corps de garde, et

No. 2

Qui est a coté servira de prison, dans l'une et l'autre les vitres sont a faire et a reparer que les portes. Les latrines, qui sont (?) via atrium a coté, de l'escalier sont tres mal placées, et seront absolument a changer, parceque elles sont trop proches de la cisterne, et est corrompent les eaux.

No. 3

Est employé aujourd'hui par l'artillerie pour la conservation de plusieurs gros effets, les vitres i sont en ruine.

No. 4

Tour qui est aussi employé par l'artillerie, au dessus est le magazin à poudre

No. 5

Chambre ou les fenetres et la porte manquent

No. 6

Autre chambre dans le meme etat.

No. 7 et 9

Chambre et coridor ou les fenetres et portes manquent et ou le toit est en ruine

No. 8

Tour sans portes, ni vitres aux fenetres.

No. 10

Petite chambre ou loge le fante de la santé.

No. 11

Autre petite chambre ou logemt six hommes du detachment

No. 12

Place qui sert de coridor aux deux petites chambres predites. Ces trois logemens sont encore dans tres mauvais etat, une partie des vitres y manque, et les soldats y sont tres mal logés.

Il conviendra d'en faire une seule chambre lors de la reparation

No. 13

Etait une cuisine autrefois la fenetre et porte y manquent, elle servira par la suite ou pour chambre ou pour cuisine.

No. 14

Est la cuisine de l'officier de commande asses petite et tres mauvais.

No. 15

Petit reduit qui sert de magazin a bois pour l'officier.

No. 16

Petite chambre ou six hommes de la garnison sont assez mal logés

No. 17

Coridor qui avec N° 15 sont des places perdues.

No. 18, 19, 20 et 21

places occupés par l'officier, tres mal distribués, le tout si ressent de la caducite de l'edifice, savoir pour les portes, fenetres et les murs de separation il n'y a que les murs principaux et les voutes qui y sont très bons et batis avec solidité

No. 22 et 23

sont des reduits qui servent de cuisine au cantinnier.

No. 24, 25 et 26

forment le logemt du cantinier, tout son quartier au dessus qu'il est tres mal distribué, est encore tres mal en etat, soit pour les fenetres et portes, soit pour les murs du separation de façon que de N° 7 jusquea et compris N° 26., il y faudra oter generalemt tous les murs de separation, et ne reserver que les murs de liaison, et distribuer les chambres convenablement autant que les quartiers superiers le permettront.

No. 27

est une chambre ou 12 homes de la garnison sont logés les fenetres et la porte assés en etat

No. 28

Tour ou sont logés 8 hommes, les fenetres sont un peu en bon etat

No. 29

est une tres belle et bonne cuisine, cest le seul endroit ou la cheminée permet de faire de feu et cuisiner sans incomodités, les fenetres la porte et le pavé sont areparer.

No. 30

Entrée, la porte y est a renouveler en bois dur.

*Etage**No. 1*

est la chapelle, la porte et les fenestres en sont en tres mauvais etat, sans vitres et les volets exigent d'être renouvelles. L'autel est Antique, et les paremens et habillemens du pretre demontrent asses l'age dans le quel ils ont été faits. Le pavement est tres bon, et la boiserie a l'antique semble assez bonne.

No. 2

belle salle pavée en marbre avec une belle cheminée de marbre, les fenestres en tres mauvais etat, et les portes à reparer.

No. 3

tour encore pavée en marbre, les fenestres y manquent, et la porte à reparer.

No. 4

Cette chambre sera tres propre pour y loger des soldats, en y otant les petits murs de separation qui y form. deux petites cabinets. Les fenestres n'ont ni volets, ni vitres, les portes sont en mauvais etat et sans serures.

No. 5

Cette place pourra servir de cuisine, il y manque les vitres et les volets des fenestres, les portes sont encore en tres mauvais etat

No. 6

Chambre pour y loger les soldats, il y manque les vitres des fenestres et les volets, la porte a reparer.

No. 7

parrait avoir été une cuisine autrefois, le plancher et le boiserie du plafond en tres mauvais etat, et sont a oter entierement et a renouveler. Les fenestres sans vitres et sans volets, les portes, et les serures y manquent.

No. 8

tour encore en tres mauvais etat pour les fenestres et la boiserie du plafond.

No. 9 et 10

deux chambres ou les portes manquent, et ou les fenestres sont sans vitres. Les planchers et la boiserie du plafond en tres mauvais etat.

No. 11

Autre chambre semblable aux deux precedentes.

No. 12

tour dans la quelle est la poudre

No. 13

Autre chambre dont la boiserie du plafond tombe en ruine, et ou les fenestres sont sans vitres, et la porte et les patrines voisins en tres mauvais etat.

No. 14

Chambre ou se conservent les fusils et autres effets de l'artillerie c'est la seule place de tout le chateau qui est en bon etat, et ou les fenestres et porte sont bien entretenues.

No. 15

grande place qui n'est point logable par rapport au tuyau de la cheminée d'enbas qui y passe, il conviendra dans la reparation generale, d'en faire une cuisine pour les chambres de l'étage.

No. 16

Chambre pavée de marbre, dont les fenestres n'ont point des vitres.

No. 17

tour aussi pavée en marbre, les deux fenestres exposées au vent du bore sont masquées avec une muraille, et la troisieme est sans vitres, la boiserie du plafond est en ruine. Les bois du toit sont en partie pourris et gatés et le moindre reparation qu'on doit faire actuellement a la couverture montera a 360 livres, dans le cas de la reparation generale elle deviendra plus couteuse par les cheminées qu'il y faudra passer, et par la ruine qu'on y decouvrira en reparant les boiseries et les plafonds de l'étage.

(...)

Ensemble de la somme de six mille cinq cent quatre vingt dix florins et cinquante X^{rs} la quelle somme sera adepenser a Porto re pour les differentes reparations et ouvrages mentionés ci-dessus, qui ont été estimées à cette somme en autant que les prix des materiaux mi sont connus et dont j'ay fait les dispositions les plus justes et assurées pour l'econome depense, solidité et surete de l'execution

à Fiume le 28. Fevrier 765.

Maximilian Fremaut

ARHIVSKI PRILOG 2:

Popis prostorija i opreme u dvorcima Stara i Nova Kraljevica oko 1770. godine (izvadak)

Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, Inland C VIIa, No. 5

(Prijepis: Tomislav Čepulić)

Verzeichniß

der Zimmer und gelegheiten in dem Castello Militare zu Porto Rè

	Zimmer		Speiß	Kuchel	Keller	Brauchen einige Reparation
	mit	ohne				
	offen					
<u>Zur Ebenen Erde</u>						
In dem Eingangsthor eine gewölbte Wasch Stube	1					
Ein Caserne-zimmer mit 2 Fenster und einem Offen von Runden Koch-ziegeln	1					
Ein dergleichen mit 2 Fenster und Offen von Ziegel	1					
Ein gewölbtes Rundes Zimmer im Thurm mit 3 Fenster		1				
Ein großes Zimmer mit Ziegel Offen und 3 fenster, mit Ziegel gepflastert, dient dermalen zum Holz-gewölb	1					
Ein Gewölb in dem 2ten Thurm mit 3 Fenster braucht Reparation an Thor und Fenstern		1				1
Ein Keller unter der Erde					1	
Ein detto gegen über, worinen dermalen die Kerder(?) sind					1	
Ein Zimmer mit ein Fenster, welches samt dem Thor zu repariren	1					1
Eine Kuchel mit einem Fenster				1		
Ein gewölbtes Zimmer mit 1 Fenster	1					
Ein detto gewölbtes Zimmer mit 1 Fenster		1				
Eine Kammer mit 1 Fenster		1				
Ein Vorhaus						
Ein gewölbtes Zimmer mit 1 Fenster		1				
Ein gewölbtes Zimmer in Thurm mit 3 Fenstern		1				

<i>Ein gewölbtes Zimmer mit 1 Fenster</i>		1				
<i>Ein dergleichen mit 1 Fenster</i>	1					
<i>Eine kleine finstere Kuchel</i>				1		
<i>Ein gewölbtes Vorhaus</i>						
<i>Eine gewölbte Kammer mit einem Fenster, woran das Thor zu repariren nöthig</i>		1				1
<i>Ein gewölbtes Zimmer mit 2 Fenster, ist zu verpuzen, außzuwißen, Thor und Offen zu repariren</i>	1					1
<i>Eine gewölbte Kuchel mit 1 Fenster</i>				1		
<i>Ein gewölbtes Zimmer mit 1 Fenster</i>		1				
<i>Ein gewölbtes Runds Zimmer in vierten Thurm</i>		1				
<i>Eine große gewölbte Kuchel mit einen großen Back-offen</i>				1		
<i>in den obern Stock</i>						
<i>Ein Zimmer mit einem Fenster</i>	1					
<i>Eine kleine Kuchel mit einem Fenster</i>				1		
<i>Ein Rundes Zimmer mit 3 Fenster im Thurm</i>		1				
<i>Ein großes Zimmer mit 2 Fenster</i>	1					
<i>Ein großes Zimmer mit 3 Fenster</i>	1					
<i>Ein großes Zimmer, in welchem von den Sturz-boden etwas Stockatur herab gefallen, in der Mitte mit einem gewölbten Bogen, mit 3 Fenstern</i>	1					1
<i>Ein Rundes Zimmer im zweithen Thurm mit zwey Offenen, und 1 vermauerte Fenster</i>		1				
<i>Eine Kammer mit 1 Fenster</i>		1				
<i>Eine mittelmässige lichte Kuchel mit 1 Fenster</i>				1		
<i>Ein großes Zimmer mit einem kleinen Offen, 3 Thöre und 1 Fenster, in diesem ist auch etwas Stockatur herab gefallen</i>	1					1
<i>Ein großes Zimmer mit hölzernen Sturz-boden, ein Fenster, und einem kleinen Offen nebst zwey-seiten Cabineteln, jedes mit 1 fenster jedoch ohne Offen</i>	1					
<i>Ein Speiß-Saal mit 3 Thören, 3 Fenstern, marmornem Fuß-boden, darin zugemauerte marmornen Camin</i>		1				
<i>Ein Rundes Zimmer im Thurm, das Conspirations Zimmer genannt, mit 3 Fenster, marmornen Fuß-boden, und hölzernen Sturz-Boden</i>		1				

<i>Ein großer Saal worinen die Hauß-capelle mit einem Altar, hat 6 Fenster, und 3 Thör</i>						
<i>Ein Zimmer mit 1 Fenster, und marmornen Fuß-boden</i>		1				
<i>Ein Rundes Zimmer im Thurm mit 1 ofenen und 2 vermauerten Fenstern, hat gleichfalls marmornen Fuß-boden</i>		1				
<i>Ein großes Zimmer ober der großen Kuchel mit Ziegel belegt, und nur mit eine fenster versehen, kann zur Speiß, oder Garde-robbe dienen</i>		1				
<i>Ein Zimmer, worinen dermalen das Gewöhr verwahrt, mit 1 fenster, Fuß-boden von Ziegel, und Sturz-boden von Holz, hat zwey vermauerte Seiten-thör</i>		1				
<i>Summa</i>	14	19		6	2	6

Anmerkung sowohl zur Ebenen Erde, als im obern Stock sind alle Zimmer mit Brettern gebödnet, haben den Sturz-boden von glatten Stockatur, jenne ausgenommen, bey welchen der Fuß-boden von Marmor oder Ziegel, der Sturz-boden aber von Holz angezeigt ist.

BILJEŠKE

- ¹ Povijesna istraživanja provedena su 2009. godine, a konzervatorsko-restauratorska istraživanja 2017. godine. PETAR PUHMAJER, Dvorac Nova Kraljevica – povijesna studija, Zagreb, 2009.; PETAR PUHMAJER, Dvorac Nova Kraljevica (Novi grad Zrinskih). Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2017.
- ² Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2016-06-1265 ET TIBI DABO: naručitelji i donatori umjetnika u Istri, Hrvatskom primorju i sjevernoj Dalmaciji od 1300. do 1800. godine.
- ³ Vjeruje se da je Kraljevica u 12. stoljeću, u doba kralja Bele III, bila carinsko mjesto. GIOVANNI KOBLER, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, sv. I, 1896., 229-230; LUJO MARGETIĆ, *Iz starije povijesti Kraljevice*, *Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka* br. 35-36, 1994., 147.
- ⁴ EMILIJ LASZOWSKI, *Gorski kotar i Vinodol*, Zagreb, 1923., 170-171.
- ⁵ Zrinski su imali velike posjede u Primorju, u sklopu kojih su bili gradovi Bakar, Grobnik, Drivenik, Grižane, Hreljin i Bribir, a njihovim je vinodolskim imanjima upravljao „gubernator primorskih dobara” koji je stolovao u Bakru. Koncentracija velikih vlastelinstava u rukama Zrinskih bila je od značaja za politiku i gospodarstvo Hrvatske u 17. stoljeću, jer je uspostavljena agrarna proizvodnja, trgovina ribom i vinogradarstvo, dok se kroz njihove primorske posjede odvijao uvoz i izvoz robe iz prekomorskih zemalja. JOSIP ADAMČEK, *Zrinsko-frankopanski posjedi u XVII. stoljeću*, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* br. 2, 1972., 37.
- ⁶ EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 4), 172.
- ⁷ Ludwig Salvator iznosi nepotvrđen podatak da je za potrebe gradnje dvorca korištena drvena građa iz tada šumovite visoravni Gavran između Bakarca i Kraljevice. LUDWIG SALVATOR, *Jahtom duž hrvatske obale (1870. – 1910.)*, Hannover – Čakovec, 1998., 63.

- ⁸ FRANJO RAČKI, ur., *Izprave u uroti bana P. Zrinskog i kneza Fr. Frankopana*, Zagreb, 1873., 579; ISTVÁN N. KISS, *Monumenta Zrinyiana. Pars oeconomica. Tomus II: Insula Murakös (1635 – 1720)*, Budapest, 1991., 191.
- ⁹ ANDREJ ŽMEGAČ, *Novi pogled na Novi Zrin*, Kaj, 2, 1988., 60-61. Opis Novoga Zrina u članku zapravo se odnosi na Novu Kraljevicu, što je autor u više navrata kasnije korigirao.
- ¹⁰ Vidi opis legende u: DOMINIK TELEKI VON SZEK, *Reise durch Ungern und einige angränzende Länder, Pest, 1805.*, 253. Prijevod u: PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2009.), 4-5.
- ¹¹ Kraljevica je službeno konfiscirana u korist Komore 23. lipnja 1670. godine. FRANJO RAČKI, ur. (bilj. 8), 579.
- ¹² JOSIP ADAMČEK (bilj. 5), 29; RAJKA MODRIĆ, *Povijesni spomenici obitelji Zrinskih i Frankopana*, sv. I. Popisi i procjena dobara, Djela JAZU, knj. 35, Zagreb, 1974.
- ¹³ Pljački su predvodili žumberački kapetan Johann Ernest Paradeiser, otočački kapetan Franjo Lamberger te potkapetan senjske utvrde Gall, koji je dao otpremiti pokretnine iz oba kraljevička dvorca, kao i nekoliko brodova natovarenih morskom soli, pa su popisivači u Novoj Kraljevici zatekli tek trideset mjerica soli. Za Paradeisera i Galla se navodi da su, osim namještaja, odnijeli čak i okove s vrata te mramorne podne pločice. RUDOLF HORVAT, *Zapljena Zrinskih imanja*, Hrvatsko kolo, 4, Zagreb, 1908., 232-233; EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 4), 173-174; EMILIJ LASZOWSKI, *Razgrađene stvari grofa Petra Zrinskoga i Franje Krste Frankopana i njihovih pristaša g. 1670. – 1671.*, Starine JAZU, knj. 41, Zagreb, 1948., 172.
- ¹⁴ U godinama koje su uslijedile, nasljednici Zrinskih, udovica Nikole Zrinskog Sofija Löbl i njezin sin Adam, borili su se za izgubljena obiteljska imanja. Stari kaštel u Kraljevici 1672. dodijeljen je maloljetnom Adamu, ali ne i Nova Kraljevica koju je on tražio još 1679. godine. On je nakon stjecanja punoljetnosti za svoje sjedište odabrao Čakovec te je u Vinodolu rijetko boravio. Tim više što je kraljevička luka još 1685. godine bila u rukama Komore, te ju nije mogao koristiti u vlastite gospodarske svrhe. Nakon njegove smrti 1691., Komora je izašla povjerenike koji su u Kraljevici ponovo popisali inventar. EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 4), 176; EMILIJ LASZOWSKI, *Adam grof Zrinski (1662. – 1691.)*, Zagreb, 1937., 82-83, 86, 91.
- ¹⁵ Oesterreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv (dalje: ÖSTA-KA), *Kartensammlung, Inl. C VII, No. 3*
- ¹⁶ Godine 2017. provedena su preliminarna arheološka istraživanja, ali nisu utvrđeni tragovi bastiona. SINIŠA PAMIĆ, *Izveštaj o arheološkim istraživanjima*, u: *Dvorac Nova Kraljevica (Novi grad Zrinskih)*. Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2017., 365. Položaj sonde bio je određen na temelju nacrt iz 1703., ali treba naglasiti da je taj nacrt prikaz shematski, pa ni omjeri nisu sasvim precizni. Također, na području terasastih zelenih površina uz južno pročelje dvorca, naziru se ostaci suhozida zaobljenog oblika koji upravo omeđuju ugaone kule, pa je sasvim moguće da su se zemljani bastioni, možda učvršćeni kamenim zidovima, nalazili na nižoj poziciji nego što ih prikazuje nacrt iz 1703. godine.
- ¹⁷ ÖSTA-KA, o.c. G I a 2, Karte 20 und 21.
- ¹⁸ ÖSTA-KA, sign. GVI9440 (i.e. 128). Crtež je rađen u akvarelu i nazvan *Ansicht des Hafens von Portore*, te potpisan s M. A. Weiss. U bečkom arhivu stoji da je rađen 1823., no vrlo vjerojatno se radi o pogrešci jer je inženjer Weiss poznati projektant i graditelj u Hrvatskom primorju koji je upravo 1729. projektirao brodogradilište u Kraljevici, izradio znameniti plan grada Rijeke iz 1726. godine, a istih godina i perspektivni crtež obližnjeg Bakra.
- ¹⁹ EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 4), 177; DANILO KLEN, *Počeci kraljevičkog brodogradilišta*, *Domesti* br. 5, sv. XII, 1979., 21.
- ²⁰ Pedesetih su godina materijal i alati preostali od gradnje brodogradilišta, prije svega željezo i topovi, poslani u Rijeku u svrhu izgradnje tamošnje luke. Državni arhiv u Rijeci (dalje: HR-DARI), fond Kapetanatsko namjesništvo, Busta 6, Fach IX, Fasc. 191, Kraljevica. Najraniji podatak o nastavku obnove šezdesetih godina (1761.) nalazi se u katalogu fonda Uprava primorskih dobara u Hrvatskom državnom arhivu, no odgovarajući spis nije pronađen. Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA), fond Uprava primorskih dobara (Commercialia), serija B, P8, Fasc. 13, Inv. 1.
- ²¹ Izgrađene su dvije zgrade brodogradilišta, smještene u dnu kraljevičkog zaljeva, arsenal, nekoliko manjih zgrada, a bio je predviđen i popravak gatova uz more. PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017.), 18.
- ²² U novom je dvorcu, u prostorijama koje je dotad koristio časnik, sve bilo oronulo, a u mnogim sobama nedostajala su vrata i prozori. HR-HDA, Commercialia, Fasc. 111, br. 45, 1765., 63-64.
- ²³ HR-HDA, Commercialia, Fasc. 111, br. 45, 1765., 51-52. Prijevod dokumenta u: PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017.), 43-46.
- ²⁴ GIOVANNI KOBLER (bilj. 3), 231.
- ²⁵ National Maritime Museum, London, sign. PAD8519. Ne veduti piše da se u dvorcu nalazi žitnica (Granary).
- ²⁶ Objavljen je u: VLADIMIR KONJEVIĆ, ur.: *Brodogradilište Kraljevica: 1729. – 2009.*, Zagreb, 2009.
- ²⁷ Archivio di Stato di Trieste, Direzione delle Fabbriche del Litorale, Archivio piani, sign. 912, Grundriss und Profil das neue zu Portore befindlich Ex frangipanisische Cameral Castell. J. Candido, 1816.
- ²⁸ MIJO LIKOVIĆ, *Iz prošlosti Kraljevice*, Kraljevica, 1990., 77-78.
- ²⁹ U vrijeme njegova posjeta, oko 1870., dvorac je bio prazan. LUDWIG SALVATOR (bilj. 7), 64.
- ³⁰ LUDWIG SALVATOR, *Der Golf von Buccari und Porto Re*, Prag, 1871., 103-106. Prijevod u: PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017.), 51.
- ³¹ Godine 1886. u zgradi je ukupno živjelo 111 osoba, novaka i vjeroučitelja. Novaci su uselili u jesen 1883. godine pa zaključujemo da je obnova tada bila završena. Novaci su u dvorcu bili tek desetak godina, a oci isusovci do 1908. godine MIJO LIKOVIĆ (bilj. 28), 25-26.
- ³² U njemu su, među ostalim, imali prirodoslovni i fizikalni kabinet, kapelu te bogatu knjižnicu. MIJO LIKOVIĆ (bilj. 28), 26.
- ³³ Pri tome je razgrađena međukatna konstrukcija i svod prostorije u prizemlju, čiji su ostaci i danas jasno vidljivi. PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017.), 389-390.
- ³⁴ PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017.), 393.
- ³⁵ Za bana Nikole Tomašića (1910./12.) dvorac je ponovo otkupila država, te u nju nakratko smjestila učiteljsku školu. Projekti adaptacije rađeni su u Zagrebu 1913. godine te kasnije u Građevinskom uredu na Sušaku 1916. i 1918. Ovim radovima, koji su trajali sve do 1917., došlo je do daljnjih izmjena tlocrtno situacije,

- podizanja i rušenja pregradnih zidova. HR-DARI, fond Tehnički ured grada Sušaka, JU-49, kut. 35. Kraljevica – popravak frankopanskog grada. Detaljnije u: PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017), 23. Dvorac je potom oštećen u Drugom svjetskom ratu, a pedesetih i šezdesetih godina je popravljen te su postupno uvođene nove, raznovrsne funkcije. PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017), 24-25.
- ³⁶ Radmila Matejčić uočava da neki od njih podsjećaju na portale iz Serlijevih traktata. RADMILA MATEJČIĆ, Barok u Istri i Hrvatskom primorju, u: Barok u Hrvatskoj, Zagreb, 1982., 418.
- ³⁷ Preris nije datiran, a rukopis na njemu drukčiji od Hollsteinova. ÖSTA-KA, G I a 2, Karte 20 und 21.
- ³⁸ Popis je pronašao Laszowski te ga prepričao u svojoj knjizi: EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 4), 176.
- ³⁹ HR-HDA, Commercialia, Fasc. 111, br. 45, 1765.
- ⁴⁰ ÖSTA-KA, Inland C VIIa. No. 5, Verz. Castello Militare i Verz. Castelo Vecchio, 1770.
- ⁴¹ EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 4), 176.
- ⁴² "Est la chapelle. La porte et les fenestres en sout entre mauvais etat, sans vitrea, et les volets exigent d'être renouveler. L'Autel est antique et les paremens et habillemens du pretre demonstrent assez l'age dans le quel ils ont été faits. Le pavement est tres bon, et la boiserie a l'antique semble assez bonne." HR-HDA, Commercialia, Fasc. 111, br. 45, 1765.
- ⁴³ ÖSTA-KA, Inland C VIIa. No. 5, Verz. Castello Militare, 1770., 2.
- ⁴⁴ Velika, polukružno zaključena niša seže skoro do stropa prostorije. Prema sjevernoj prostoriji je recentni zazid što znači da je niša u nekom vremenu bila otvoreni prolaz. Bočne stranice oslikane su joj florealnim ornamentima, a na Salvatorovu nacrtu iz 1871. ova niša izostaje pa je u ovom formatu nastala nakon toga, po svemu sudeći, u doba isusovaca. PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017), 118, 119, 394.
- ⁴⁵ Prostorija u prizemlju jugozapadne kule, gdje se danas nalazi kamin, jednostavno je premala da bi ju trebalo grijati tako velikim kaminom. Osim toga, kamin je prislonjen uz zazidanu prozorsku nišu pa je očito da je ovdje naknadno postavljen.
- ⁴⁶ EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 4), 176.
- ⁴⁷ HR-HDA, Commercialia, Fasc. 111, br. 45, 1765.
- ⁴⁸ ÖSTA-KA, Inland C VIIa. No. 5, Verz. Castello Militare, 1770., 2.
- ⁴⁹ ÖSTA-KA, Inland C VIIa. No. 5, Verz. Castello Militare, 1770., 1-2.
- ⁵⁰ Sačuvani su ostaci tog stubišta, a na jednom se svodnom traveju u podrumu upravo vidi veliki zazid koji ukazuje na položaj kraka stubišta. PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017), 386.
- ⁵¹ LUDWIG SALVATOR (bilj. 30), 105.
- ⁵² Tamnica se u Kraljevici spominje i 1713. godine. RADOSLAV LOPAŠIĆ, Dva hrvatska junaka Marko Mesić i Luka Ibrišimović, Zagreb, 1989. (pretisak izdanja iz 1888.), 49, 71, 95, 99; MIJO LIKOVIĆ (bilj. 28), 24.
- ⁵³ LUDWIG SALVATOR (bilj. 30), 105.
- ⁵⁴ PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017), 261-262.
- ⁵⁵ FRANJO RAČKI, ur. (bilj. 8), 579; ISTVÁN N. KISS (bilj. 8), 191.
- ⁵⁶ EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 4), 176.
- ⁵⁷ Nakon recentne obnove prije nekoliko godina sve su ploče na obje etaže zamijenjene novima, a izvorne su ostavljene tek u prvom katu južnog krila.
- ⁵⁸ ÖSTA-KA, Inland C VIIa. No. 5, Verz. Castello Militare, 1770., 2.
- ⁵⁹ O tome svjedoče i istovjetni prozori u prizemlju južnog vanjskog pročelja.
- ⁶⁰ Identičan pod kao u nišama nalazi se u jednoj prostoriji u kući zvanog Casino Venier na adresi Ponte dei Bareteri San Marco, čija oprema, doduše, potječe iz 18. stoljeća. Istovjetni je pod i u crkvi Santa Maria Maddalena u selu Preore kod Trenta. Višebojni mramorni podovi imaju dugu tradiciju u arhitekturi Italije. Njihovu su afirmaciju još u renesansno doba donijeli arhitektonski traktati, a u baroku je nastupio procvat ove vrste obrta pa su za crkve i palače nastajale detaljirane kompozicije podnih ornamenta, geometrijskih i florealnih oblika, za koje su se izradivali kolorirani nacrti. Usp. WOLFGANG WOLTERS, Pavimenti veneziani del sei e settecento, u: I pavimenti barocchi veneziani (ur. Lorenzo Lazzarini, Mario Piana, Wolfgang Wolters), Venezia, 2018., 30-33.
- ⁶¹ Valja ponoviti da se u dvorcu još krajem 17. stoljeća spominju dva kamina na prvom katu. EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 4), 176.
- ⁶² Dodajmo ovome i konstataciju Radmile Matejčić da projektanta dvorca također treba tražiti među arhitektima Veneta, zato što su Zrinski bili u prisnim vezama s Venecijom, pa su i njihovi feudalni službenici bili mahom iz Venecije. RADMILA MATEJČIĆ (bilj. 36), 419.
- ⁶³ Inventar je rađen tijekom sudskog procesa protiv počinitelja pljačke. RUDOLF HORVAT (bilj. 13), 232-233; EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 13), 159-160, 172.
- ⁶⁴ RUDOLF HORVAT (bilj. 13), 233; EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 13), 172. Prijevod u: PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2009.), 15-16.
- ⁶⁵ Prema jugozapadnoj prostoriji kata, također je utvrđena zazidana niša za skulpturu, ali s polukonhalnim zaključkom, ožbukana i oličena bijelo. Salvatorov nacrt iz 1871. tu prikazuje tek dimovodni kanal, a nacrt iz 1913. neki otvor (prozor ?), pa nije sigurno je li riječ o današnjoj niši. U svakom slučaju, oblik i opečna građa niše, s višekratnim prezidavanjem, upućuje na to da je novijeg datuma od ovalnih niša. PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2017.), 403.
- ⁶⁶ EMILIJ LASZOWSKI, Hrvatske povjesne gradjevine, Zagreb, 1902., 146-147.
- ⁶⁷ LUDWIG SALVATOR (bilj. 7), 108.
- ⁶⁸ RUDOLF HORVAT (bilj. 13), 233; EMILIJ LASZOWSKI (bilj. 13), 172. Prijevod u: PETAR PUHMAJER (bilj. 1, 2009.), 15-16.
- ⁶⁹ U svim kasnijim razdobljima dvorac je imao namjene za kakve sigurno ne bi nastala ova umjetnička oprema.